

TARTIŖMALI İLMİ TOPLANTILAR DİZİSİ

İKTİSADİ KALKINMA ve İSLÂM

Prof. Dr. BeŖir Hamitođulları
Prof. Dr. Sacid Adalı
Doç. Dr. Mehmet Bayrakdar
Doç. Dr. BeŖir Atalay
Doç. Dr. İbrahim Erol Kozak
Dr. Erdal Tekarslan
Doç. Dr. Arif Ersoy
Mehmet Genç
İsnet Özel
Doç. Dr. Ahmet Tabakođlu

İSLÂMİ İLİMLER ARAŖTIRMA VAKFI YAYINLARI

KamilpaŖa Sokak 7/1, Fatih-İstanbul/34260
KocamustafapaŖa V.D. 4819700022
Tel : 523 54 57 - 523 74 36
İstanbul - 1987

KALKINMA MESELEMİZE TARİHİ BİR YAKLAŞIM

Mehmet GENÇ
Marmara Üniv. Fen-Edebiyat
Fak. Öğretim Görevlisi

Kalkınma ile İslâm arasındaki ilişkileri çeşitli açılardan tartışmak üzere düzenlenen bu seminerde konuyu ben, kendi uzmanlık alanımın sınırlarını aşmadan, sırf tarih perspektifi içindeki görünümü ile ele alacağım. Böyle bir perspektiften baktığımız zaman İslâm âleminde göze çarpan ana niteliklerin neler olduğunu, bu niteliklerin hangi mekanizmaları harekete geçirerek ne tür değişmelere veya değişmemelere yol açmış olabileceğini ana hatları ile ve özellikle, modern iktisadî büyümeye sahne olan Batı dünyası ile karşılaştırmalı bir çerçeve içinde sunmaya çalışacağım.

Modern iktisadî büyüme dediğimiz büyük tarihî değişimin, 18. yüzyılda ilk defa ortaya çıkışından 20. yüzyılın başlarına kadar, Batı dünyasına münhasır kaldığı ve İslâm âleminin, özellikle Osmanlı bölgesindeki örneklerini gün geçtikçe artan ayrıntıları ile öğrendiğimiz büyük çabalara rağmen, bu değişmeye katılamamış olduğu malumdur.

İslâm âleminin bu büyük değişmeye katılmasını engeleyen ne idi? İslâm'ın bir eksikliği veya müslümanların bir kusuru mu, yoksa bu büyük değişmeyi gerçekleştirmiş olan Batılı insanın eşsiz bazı meziyetlere ve üstünlüklere sahip bulunması mı? Bir tesadüf mü, yoksa değiştirilmesi imkânsız bir kader mi idi, söz konusu olan? Yahut da çeşitli faktörlerin ördüğü tarihî olabirliğin (contingence) önceden kestirilmesi mümkün olmayan bir sonucundan mı ibarettir? Böyle ise hangi faktörler etkili olmuştur? gibi sorular ko-

nuyu, sosyal bilimler ve tarih disiplini içinde incelemek isteyen hemen herkesi düşündüren ve cevap aramaya zorlayan çetin bir meseleyi teşkil ederler.

Bilmeceyi andıran bu çetin meseleyi yarım saatlik bir konuşma içinde çözmek iddiası ile huzurunuzda bulunmadığımı hemen belirtmeliyim. Burada yapacağım, çözüme ait unsurları ihtiva ettiğini düşündüğüm çok önemli birkaç noktayı ele almak ve tartışmaya açmaktır. Bu noktaları derinleştirmek, genişletmek ve yeni unsurlarla tamamlamak bakımından, daha sonraki tartışmaların bana öğreteceklerine ihtiyacım o kadar çoktur ki, hiç vakit kaybetmeden, ifade düzgünlüğüne de fazla dikkat etmeden, yapacağınız tenkidî katkılarınız için peşin şükranlarımı arz ederek hemen konuya girmek istiyorum.

*
**

Modern iktisadî büyüme Batı dünyasında 18. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkar. Ancak yakından baktığımız ve analitik olarak incelediğimiz zaman birbiri ile doğrudan veya dolaylı ilişki içinde bulunan bir çok değişmenin çok daha önceden işlemeye başlamış etkileri ile karşılaşırız. 14. yüzyılın başlarındaki ticaret devriminden başlayarak sırası ile millî devletlerin teşekkülü, Rönesans, büyük coğrafi keşifler, dinî reform hareketleri, 17. yüzyılın bilim devrimi gibi sosyal, iktisadî ve zihnî değişmelerin yüzyıllar süren etkileşimi sonucudur ki 18. yüzyıldan itibaren modern iktisadî büyüme hadisesi süreklilik vasfı ile yerleşmiş ve giderek geriye çevrilmesi imkânsız bir tarihî süreç hüviyeti kazanmıştır.

Modern iktisadî büyümenin 18. yüzyıldan itibaren süreklilik vasfı ile yerleşmesini hazırlamış olan bütün bu değişmelerin 1350 yıllarından başlayarak yaklaşık 400 yıl süren etkileşimi, en önemli kritik dönemi oluşturur. Şu halde İslâm âleminin modern iktisadî büyüme karşısındaki durumunu bu kritik hazırlık dönemine bakarak belirlemeğe çalışmak doğru olacaktır. Çünkü daha sonraki tarihlerde büyüyen farklılaşmaların kökü, bu hazırlık döneminde oluşmuş bulunan birikimler arasındaki farkların içindedir.

Bu dönem boyunca İslâm âlemi içinde en büyük, en ileri ve türlü ilişkileri ile Batıya en yakın bulunan Osmanlı devleti idi. Öyle ise konuyu, Osmanlı'nın Batı'da meydana gelen bu değişmeler karşısındaki mevkiini belirlemekle sınırlandırabiliriz.

Osmanlı devleti, tam bir tarihî raslantı ile, Batı'da Ticaret devrimi diye nitelenen değişmelerle aynı zamanda 1300 yıllarında İslâm âleminin kuzey-batı ucunda küçük bir beylik olarak doğdu. Bu beylikten yola çıkan Osmanlı devleti, bu tarihten itibaren, aynı din ve kültür dairesine mensup Timur'un ordusuna karşı 1402 yılında kaybettiği Ankara savaşı ve onu izleyen 20-30 yıllık bir buhran dönemi dışında, siyasî organizasyon olarak, aşağı yukarı 400 yıl, hiçbir ciddi yenilgi tanımadan, devamlı büyüdü ve genişledi. Eski dünya'nın kalbi denecek bölgeleri kontrolü altına alarak sürekli Osmanlı baskısı karşısında Batı'nın, savunma hatlarını kıta'nın ortalarında, Viyana surlarına kadar geri çekmeğe mecbur kaldığını ve orada da zorlukla tutunabildiğini biliyoruz.

Osmanlı devletinin, 14. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar 400 yıla yakın bir süre boyunca sürekli büyüyen, genişleyen ve güçlenen bir yapı özelliği taşıması, çağdaşı olan dünyanın da gördüğü, bildiği ve tavır aldığı bir olgu idi.

Osmanlı, tecrübe ve tasavvur dünyasının merkezi halinde yaşadığı bu olguyu, kendi değerleri ile kurumlarına inancın sarsılmaz bir temeli, üstünlük ve kendine yeterlik duygusunun şüphe kabul etmez bir testi olarak idrak ediyordu.

Aynı olgunun Batı üzerindeki etkisi ise korku, düşmanlık ve biraz da hayranlık karışımı kompleks bir duygu olarak özetlenebilir. Batı'nın ne ölçüde etkilenmiş olduğunu en veciz şekilde ifade eden 1732'de yayınladığı «*Osmanlı İmparatorluğunun Askerî Durumu, Gelişmesi ve Gerilemesi*» adlı eseri ile Comte Marsigli'dir. *Bolonya Akademisi*'nin kurucusu ve aynı zamanda Londra, Paris ve Montpellier bilim akademilerinin de üyesi olan Comte Marsigli, konuştuğumuz dönemin sonlarına doğru, 1682 yılında, Türkiye'yi, inceleme yapmak üzere ziyaret etmeğe niçin karar verdiğini şöyle açıklar: «Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılmış çeşitli tarih kitaplarını tedkik etmek, çocukluğumdanberi en çok ilgi duyduğum alanlardan biri olmuştur. Okuduklarımin hepsi Türkleri *yenilmez* bir millet olarak niteliyorlardı. Türklerin kudreti konusunda herkesin aynı fikir üzerinde ittifak etmiş bulunması, bende bu fikri yerinde inceleme yaparak tahkik etme arzusunu uyandırdı» (1).

(1) Le Comte Marsigli : L'Etat militaire de L'Empire ottoman, ses Progrès et sa Décadence. Amsterdam, 1732, s. IX.

Kısaca ifade edersek Batı, 18. yüzyıla kadar, kudretli, kendine yeten ve güvenen bir Osmanlı ile karşı karşıyadır ve iki taraf da bunun bilincindedir.

Batı zayıf, güçsüz ve geri değildir. Aksine, modern iktisadî büyümeyi harekete geçirmenin öncüleri sayılacak bir seri değişimin kaynaştığı büyük bir kıtadır. Ancak Güneydoğusunda ilerlemekte olan Osmanlı baskısına karşı koymakta zorluk çekmektedir. Onun esas zaafı buradadır.

Mamafih karadaki bu zaafını O, denizlerde telâfi etmenin hazırlıkları içindedir. Denizcilikte, daha 11. yüzyılda ilk belirtilerine şahit olduğumuz üstünlüğünü, 16. yüzyılda Osmanlı baskısı karşısında Akdeniz'de kaybetmiştir; ama asıl faaliyet merkezi çok daha önceden naklettiği Atlantik'te genişlemeğe ve gelişmeğe devam etmiştir. Atlantik denizciliğinde, 15. yüzyıldan itibaren hızlanan bu gelişmenin imkân verdiği büyük keşifleri izleyen yıllarda, Avrupa'lı denizcilerin, yeryüzünde, Osmanlı kontrolü altındaki Karadeniz, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz dışında, nüfuz edip hâkim olmadığı önemli bir deniz kesimi kalmamıştır.

Denizcilikte kaydedilen bu yayılma ile paralel bir gelişme gösteren sömürgecilik ve deniz-aşırı ticaret, Batı metropollerinde, hem büyük bir sermaye birikimine yol açmış, hem de aynı birikimden aldığı artan güçle, yeni bilgi ve teknolojilerin, yeni şirket tipleri ile organizasyon şekillerinin birbirini karşılıklı destekleyen bir seri karmaşık mekanizmalar içinde gelişip serpilmelerine imkan vermiştir. Birkaç yüzyıl boyunca işlemeye devam eden bütün bu mekanizmaların oluşturduğu hazırlık dönemi sonunda modern iktisadî büyüme fenomeni tarih sahnesine çıkmıştır. İşte bu hazırlık dönemindeki Batı ile Osmanlı arasında giderek belirginleşecek farklılaşmanın kaynağı nerededir? Üzerinde durmamız, tartışmamız gereken esas mesele budur.

Farkları tasvirî olarak saymaya kalkışmak, bunun hiç bir şeye yaramayacağı bir yana, sonu gelmez bir işe girişmekten başka anlam taşımaz; çünkü farklar bir bakıma sonsuzdur. Bunların içinde ben, analitik bakımdan önemli ve kritik rolü oynamış olduğunu düşündüğüm iki unsur üzerinde duracağım.

Bu unsurların birincisi, dilimizde *iletişim* diye anlamaya ve anlatmaya çalıştığımız ve mefhumu ile birlikte kelimesi de Batı'ya ait olan *komünikasyon*'dur. Bilgi, tecrübe, teknik ve buluşların alışverişi olarak özetleyebileceğimiz komünikasyonu başlıca üç ayrı çerçevede içinde düşünüyorum: Türkiye ile İslâm âleminin kendi

içinde gerçekleştirdiği komünikasyon, Türkiye ve İslâm âleminin Batı ile yaptığı ve nihayet Batı'nın kendi içinde ve kendi dışındaki âlemle kurduğu komünikasyon .

Batı'nın kendi içinde ve kendi dışındaki âlemle kurmayı başardığı komünikasyonla kıyaslandığı zaman, Türkiye'nin gerek Batı ile gerekse kendi içinde veya İslâm âlemi ile gerçekleştirdiği komünikasyon bakımından son derecede yetersiz kaldığı açıktır.

Osmanlılar, daha başlangıçta ilişkiye girdikleri Batı'ya müslüman olmanın verdiği üstünlük duygusu ile bakıyorlardı. Uzun süre kesintisiz devam eden zaferler bu duyguyu, mutlak ve sarsılmaz bir hakikat haline getiren birer test gibi görülmüş ve Batı'da bazı mallarla maddî hayata ait bir kısım teknikler dışında, alınmaya değer bir şey bulunabileceğine ihtimal verilmediği için Batı'da olan-bitenlere pek dikkat edilmemiştir. Bundan Osmanlı devletinin enformasyon bakımından Avrupa'ya tamamen kapalı olduğunu da çıkarmayalım. Çünkü siyasî ve askerî alanda oldukça iyi işleyen bir haber alma örgütüne sahip olduklarında şüphe yok. Ancak bu enformasyonun amacı, Batı'nın kendine özgü değerlerini tanımak ve analiz etmek değildi. Bu değerlerin, bize vermesi mümkün zararlarını önlemektir temel amaç. Bu amacın doğurduğu belki en önemli sonuç, Osmanlı zihninde Batı'nın değerlendirilmesi ve benimsenmesi gerekecek yanlarına değil, karşı konulacak, mücadele edilecek yanlarına gereğinden fazla ağırlık verilmiş bulunmasıdır. Bize zarar verebilecek yanlarına karşı savunmanın zorlaşmaya başladığı zamanlarda da, Batı'nın başarısı, onun üstünlüğünden çok bizim kusurlarımızdan doğduğu, binaenaleyh model olarak Batı'ya değil, üstünlüğü kanıtlanmış olan kendi parlak geçmişimize bakmamız gerektiği düşünülmüş ve bu düşünce 19. yüzyıla kadar değişmemiştir. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar teklif ve teşebbüs edilen ıslahat projelerinin hepsinde ortak olan temel düşünce budur, diyebiliriz.

Buna karşılık Batı, biraz evvel Marsigli'nin ifadesinden de açıkça anladığımız gibi, yenilmezliğine inandığı Osmanlı'da bulunduğu herşeyi bilmek, anlamak ve analiz etmekte hiçbir sınır tanımadığını, hatta, Marsigli'nin biraz önce naklettiğim ifadesinden açıkça anladığımız gibi, yenilmezliğine inandığı için buna mecburdu da diyebiliriz. İki âlemin kendi içindeki komünikasyonları bakımından arada önemli bir fark var. Avrupa dediğimiz İtalya, Avusturya ve Almanya hattının batısı ile Pirene'nin doğusu arasında, aşağı-yukarı 1,5-2 milyon km. karelik bir bölgede yoğun şekilde

yerleşmiş yüz milyona yakın bir kitle demektir. Bu kitleyi teşkil eden topluluklar Greko-Latin kültür değerleri ve Hıristiyan dininin sağladığı ortak değerler zemini üzerinde ve aynı zamanda farklı siyasî organizasyonlar içinde bulunuyorlardı. Yani ortak oldukları değerlerle yarışma içinde oldukları alanlar arasında fevkalade hassas ve çok verimli sonuçlar doğuracak bir rekabet ve dayanışma dengesi içinde idiler. Küçük, küçük millî devletler birbiriyle amansız bir rekabet içinde yarışıyorlardı; bu siyasî organizasyonları aşan Hıristiyanlık ve Yunan-Latin kültürü ise aralarında insan, bilgi, teknik buluş ve tecrübenin büyük bir seyyâliyet içinde akışını sağlıyordu. Avrupa tarihi bu akışkanlığın örnekleri ile doludur. Bir İngiliz'in, Alman'ın, Fransız'ın, İtalyan'ın vatanları nerededir? Buluşları nerededir? Buluşlarının verimli kılındığı yer hangisidir? Ayırmak son derece müşkildir.

İslâm âlemine baktığımız zaman, Pasifikten Fas'a, Orta Asya'da Urallar'dan Afrika ortalarına kadar uzanan fevkalade geniş bir sahaya yayılmış ve nüfus yoğunluğu Avrupa ile kıyaslanmayacak kadar düşük bir dünyadır, söz konusu olan. Yerleşme yerleri arasındaki iletişimasyon'un temel vasıtası zamanın en önemli ulaşım aracı olan deve idi, ve tabii fevkalade yavaş hareket eden bir vasıta idi.

Deniz bölgeleri de vardı: Doğu Akdeniz ve Hint Okyanusu. Deniz ulaşımı esas itibariyle deveden hızlı değildi, daha yavaştı. Bütün mesele çok büyük mesafede, az yoğun olan bir iletişimasyon içinde bulunmaları idi. Daha da önemlisi Osmanlılar için Avrupa'da olduğu gibi, yarışma içinde bilgi ve tecrübe alıp-verebileceği ortak kültür zeminine dayalı başka siyasî organizasyonların mevcut bulunmamasıdır. Tek rakibi İran'dı ve İran ile Osmanlı arasındaki çatışmanın türü, bilgi, tecrübe ve tekniklerin alış-verişine, şiir ve edebiyat dışında, pek az imkan veriyordu.

Komünikasyon bakımından Avrupa'nın sahip olduğu avantajlar, sanırım fazla tafsile gerek gösterilmeyecek kadar açıktır.

Üzerinde durulması gereken ikinci unsur sermaye birikimidir. Sermaye birikimi, iktisadî büyümenin vaz geçilmez şartı olduğu topun barutu derecesinde önemli unsuru olduğu için, anlatmak istediğim kompleks unsurları toparlamak için bu tabiri kullanıyorum. Yoksa sermaye birikimi, iktisadî büyüme bakımından bir başlangıç olsa da, içtimaî bakımdan bir sonuç, hem de yalnız gelir ve tasarrufla alakalı kalmayan karmaşık bir sonuçtur. Bu itibarla sermaye birikimini, büyümeyi izah etmek üzere, sebep olarak ileri

sürmek, en azından totolojidir. Yahut, izah edilmesi gereken bir olguyu, yani büyümeyi aynı derecede meçhul bir başka olgu ile açıklamak gibi anlamsız bir söz oyunundan ibaret kalabilir.

Sermaye birikiminin Batı'da 1300-1700 yılları arasında, sürekli şekilde büyüdüğünü, 18. yüzyılın başlarından itibaren ise artık kartopu gibi, azalma ihtimallerini de kaldırarak, eski tabirimizde dehhomeleşmesi, bilinen bir şey olduğu için ayrıntılarına gitmemize, sanırım gerek yoktur.

Batı cemiyeti, demokrasi, eşitlik, insan hakları, köleliğin kaldırılması gibi konularda ileri sürülen doktrin, fikir, ve siyasî cereyanların en çok gelişip serpiştiği veya en çok bunların sözünün edildiği bir dünya olarak bilinir, böyledir de. Bütün bu cereyan ve gürültüler konusunda bizim tasavvufta güzel bir ölçü vardır: «Bir şey haddini aşarsa zıddına inkılab eder.» Bu fehvaya uygun olarak, Batı'da bütün bu fikirlerin eşitsizliğin her seviyede katı tabakalaşmalara müncer olmasından kaynaklanmış olduğunu söyleyebiliriz. Köleliği örnek olarak alırsak, bizde, İslâm'da da kölelik vardır. Köle ticareti de vardır. Ama gayet sofistike ve münkeşif bir köle hukuku da vardır. Kölenin, eğer yanılmıyorsam; Osmanlı pratiğinde gördüğüm şekli ile ifade ediyorum, azad edilmesi bu kurumun en çok teşvik gören yönüdür. Kaldı ki İslâm ve Osmanlı tabikatında köle nihayet ev işlerine yardımcı olan bir hizmet sınıfını teşkil eder ve efendisi ile evlada yakın bir irtibat içinde bulunur, ona varis bile olabilir. Köleler arasında çok büyük rütbelere gelen insanların bulunduğunu hepimiz biliyoruz. Onun için, köleliğin aleyhinde bir cereyanın doğmasını İslâm âleminde beklememek fevkalade normaldir.

Batı'nın kölelik rejimi ise tamamen değişik bir dünyadır. Avrupalı, vahşi hayvan avlar gibi ele geçirdiği Afrikalıları götürdüğü Amerika'da, önce maden ocaklarında sonra da büyük çiftliklerde insafsız denebilecek şekilde istismar etti. Emegın maliyetini sıfıra yakın derecelere indiren bir madencilik ve ziraat sektörü ve ona bina edilen kıtalar arası ticaretle efsanevî kapital birikimi sağlandı.

Avrupalı yalnız kölelik konusunda her türlü insafı ve hukuku bir yana bırakan, vahşi hayvan avcılığı tavrı içinde bulunmakla kalmadı. Kendi cinsinden olmayan, Asya, Afrika ve Amerika yerlilerini sömürgeleştirmede de farklı davrandı. Köle ile kendisi arasında fert olarak mahiyet farkı olduğuna inanan ve köleyi kendi kâr unsurlarından biri olarak düşünen Avrupalı'nın sömür-

ge insanlarına tavrı da pek farklı değildi. Sömürge insanları, metropoldeki Avrupa'luların refah, servet ve mutluluğunu yaratma ale-tinden başka bir şey değillerdi. İki ayrı âlem idi; metropol ve sö-mürge dünyası.

Batı'nın eşitsizlik yapısı yalnız köle-beyaz farkı, sömürge-ana-vatan farkından ibaret de değildi. Böyle olsa idi modern iktisadî büyüme-yi meydana getirecek birikimi ve yatırımları yapabileceği çok şüphelidir.

Batı'nın eşitsizlik yapısında *üçüncü bir unsur* daha vardır: *Sosyal tabakalar arasındaki farklılıklar*. Yüksek gelir ve servet sa-hibi zümre, kölelerin, sömürge halkının ve kendi ülkesinde fakir tabakaların emekleri sayesinde kazandığı ve kesin mülkiyet güven-cesi altında serbestçe tasarruf edebildiği bir birikime sahiptir. Ba-tı'lı devlet de buna yardımcı idi. Sermaye, kaynağı ve mahreci bakımından müemmen bir vaziyette idi. Yatırım imkanları, saha itibariyle, kendi metropolünden en uzak sömürgelere kadar, sek-tör itibariyle de ziraat, madencilik ve sanayiin her kesimine ra-hatça girebilecek bir mobiliteye sahipti.

Bu bakımdan Osmanlı toplumuna bakarsak, karşılaştığımız manzara oldukça değişiktir. Köle konusundaki tavrını ifade ettim. Sömürge konusundaki tavrını da kısaca ifade edelim: Osmanlı'la-rın nazarında sömürge veya koloni diye bir kategori mevcut değil-di. Siyasî kavramlaştırmalarında «Daru'l-İslâm» ve «Daru'l-Harb» vardır. Bu ikisinin arasında bir üçüncü kategori var mıdır? Bu, hukukî bakımdan münakaşa edilebilir ama, sömürge kategorisi mevcut değildir. Osmanlı ordularının kontrolü altında bulunan her yer anavatandır. Daru'l-İslâm içinde olanın hangi dinden ol-duğu da önemli bir fark yaratmazdı. Hiç fark yoktu, demiyorum. Manevî bir fark vardı. Belirli amme fonksiyonlarını, siyasî, askerî fonksiyonları çok sınırlı şekilde yürütebilirlerdi, müslüman olma-yanlar. Ama iktisadî ve sivil hukuk bakımından arada hiç bir fark yoktur.

Avrupalı metropoller tarzında imtiyazlı bir bölgeye Osmanlı hudutları içinde rastlamak mümkün değildir. İmtiyaz ihtiyaç-la-ra göre değişen bir ihsandır, diye düşünebiliriz. Bunu özellikle İs-tanbul'u kastederek söylüyorum daha çok. İstanbul, büyük bir şe-hirdi ve bunun için bazı avantajlara, bazı imtiyaza benzer uygula-malara mazhurdur. Fakat yakından baktığımız zaman, yarısına yakını müslüman olmayan, köleleri, zencileri, türlü ırktan, dilden insanları barındıran bu dev şehrin, zamanın ulaştırma imkanları

ile ayakta kalabilmesi için gerekli olan bir takım düzenlemelerdi söz konusu olan. Bu tür düzenlemeler aslında, her yer için söz konusu olabilirdi.

Osmanlı ekonomisi tabiri caizse bir ihtiyaç ekonomisi idi. İnsanlar ekonomi için midir? yoksa ekonomi insan için midir? Sorusu sorulduğunda hiç mübhemiyete yer vermiyecek şekilde «ekonomi insan içindir» cevabını verirdi Osmanlı zihni. Bu cevabı vereceklerini düşündüren pratiği kısaca ifade edeyim: Sektörel olarak bakarsak, ziraatte en mühim unsur olan ziraî toprakları özel mülkiyet sahasından çıkardılar. Ziraatı, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükte, orta-küçük çiftliklerden oluşacak şekilde düzenlediler. Ziraî toprakların alım-satımı, hibe ve vakfedilmesini kesin olarak devletin iznine bağladılar.

Şehir iktisadî faaliyetlerinde ise aşağı-yukarı ziraatteki gibi gruplar ve fertler arasında büyük servet farklılaşmalarına yol açmayacak organizasyon tipi olarak bildiğimiz ünlü esnaf teşkilatlarını meydana getirdiler, geliştirdiler ve sonuna kadar da korudular. Bu iki sektörde servet farklılaşmasının meydana gelmemesine çalıştılar diyebiliriz.

Üçüncü bir sektör ticaret sektörü idi. Ziraatle şehir esnafları arasında veya bölgeler arasındaki mal ve hizmet mübadelesini yüklenen zümreyi sermaye birikimi bakımından kontrol etmek, diğerlerine oranla daha zordu. Sınırlandırmak ise, ticareti felce uğratabilirdi. Onun için burada aldıkları tedbirler, ziraat ve esnaflıktan biraz farklı olmak üzere, sistematik şekilde «narh» tatbikatı ile birlikte kâr tahdididir.

Ticaret veya esnaflık için tanıdıkları kâr haddi % 5 ile % 15 arasında, % 10 civarında bir kârdır. Bunun üstündeki kârları gayr-i meşrû saydılar.

Bugünkü kavramlarımızla, kârların sınırlandırılmasının, giderek ekonomiyi canlandırarak birikime yol açması mümkün olan yatırımların kaynağını kurutmuş olduğunu düşünmemiz mümkündür. Çok kısa ve şematik olarak anlattığım bu düzenlemeler bugün «Zero-sum», «sıfır-toplam» diye nitelenebilecek bir iktisadî dünyada söz konusudur. Sıfır-toplam, yani bir grubun, bir ferдин servetini, gelirini artırması için bir başkasının fakirleşmesinin lâzım geldiği şartlar içinde, yani iktisadî değişimin, iktisadî büyümenin, devamlı büyümenin ne kavram olarak ne de pratik olarak bulunmadığı bir çağda alınmış kararlardır bunlar.

Küçük çiftçi, küçük esnaf ve narh ile kâr tahdidine maruz ti-

caret sektöründen oluşan bir ekonomide birikim ne ölçüde olabilir? Son derece düşük olabilir. Öyle ise, ekonomide yatırım ne oluyordu? Yatırımı kim yapıyordu? Çünkü yatırım, büyüme olmadan da yapılması gerekir; ekonominin belli bir düzeyde olması için de sürdürülmesi gereken bir zarurettir; aksi halde, büyümenin zıddı olan «küçülme» kaçınılmaz olur.

Bunu, kısaca şöyle arz edeyim:

Ekonominin gerekli kıldığı normal yatırımlar, hatta bazan bu normali aşan ve geçici büyümeye de imkân verecek ölçüdeki yatırımları devlet ya kendisi yapar veya askerî zümrenin üst tabakasına ve vakıflara yaptırırdı. Yol, su, liman gibi enfastrüktür dediğimiz bütün yatırımlar bu yolla gerçekleştirildi. Ayrıca devlet, ziraatte ve esnafılıkta doğrudan doğruya üretim araçlarını sağlayacak yatırımları da yapıyordu.

Ana vasıflarını kısaca çizdiğim bu ekonomik yapı içinde devletin hedefi yaşanabilir bir sosyal düzeni kurmak ve idame ettirmekten ibarettir. İktisadî büyüme fikrinin, düşüncesinin ve pratiğinin olmadığı bir çağda, bir zümrenin zenginleşmesi, diğer zümrelerin ve özellikle tüketicilerin fakirleşmesine yol açacağı için, servet farklılaşmasını engelleyen, sınırlandıran bir iktisadî politika takip etmek bu hedefe varabilmenin tek yolu olarak düşünülmüştür.

Sayısız menfaat gruplarının, egoizminin kaynaştığı çeşitli dil, din, mezheb ve ırkların karmaşık dünyasında sosyal düzeni, siyasi istikrarı sağlamanın fevkalade zor ve zahmetli bir iş olacağı açıktır. Onun için devlet, kendi adına fonksiyon yüklenenlere; iktidarı hakkı ile temsil ve icra edebilmek için ekonomide hiç bir gruba tanınmayan gelir ve servet imkânları da tanımıştır. Servetle desteklenmeyen bir iktidar olmayacağı için bunu yapmıştır. Burada bir paradoks vardır. Hiçbir sektörde birikime imkân vermeyen sistemde tek gedik, askerî zümrenin üst tabakası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara iktisadî imkân verilmemiş olsa, bunlar acz içinde düzeni koruyamayacaklardır. İktisadî imkân verilince de bu imkânın er veya geç devlet sektörü dışına sızarak ekonomide sağlanan dengeleri bozan bir zümrenin oluşması kaçınılmaz olacaktır. Geniş imkânlarla pašalık yapmak, doğru ve gerekli olabilirdi. Ama, bu imkanlar, paşanın kendisi veya ahfâdı sivil sektöre, serveti daha da büyültmek üzere kaydırabilirdi. Bu takdirde, bir nesil içinde sistemin tanınmaz hale gelmesi mukadderdi.

Buna Osmanlılar, akıllıca ve mükemmel denecek çareyi bul-

dular diyebiliriz. Devlet görevlilerine verilen iktisadî imkânlar sadece görevle alakalı kalacaktı. Ama, olabilirdi ki paşa görev süresince tasarruf edecek, biriktirecek ve görevi bittiği veya hayatını tamamladığı zaman oğlu, kardeşi, kızı, kısaca varisleri o servet üzerinde zenginleşmeye devam edebilecekti. Bunun da çaresini şöyle buldular: Devlet görevlilerinin meşru tek varisi vardır: Devlet.

İşte, kısaca Osmanlı sisteminin ana vasıflarını anlattım. Bu vasıflar içinde Batı'dakine benzer birikimi sağlamanın imkânı olmadığı açıktır. İktisadî büyümeyi hazırlayacak bir farklılaşmaya yol açacak herhangi bir mekanizma da mevcut değildir. Ama, dikkat ederseniz, iktisadî çözüme, küçülme ve yıkılmaya da sistemin mantığı içinde imkân yoktur.

Denilebilir ki, Osmanlı kendinden önce gelip-geçen devletlerin eninde-sonunda yıkılmasına neden olan sosyal ve iktisadî değişimleri ne büyümeye ne de küçülmeye imkân vermeyecek değişmez bir sisteme bağlamış ve bunu ifade etmek üzere de kendi kendine «Devlet-i Aliyye-i Ebediyyü'l-devam» ünvanını vermiştir.